

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ
BULLETIN **ВЕСТНИК**
of L.N. Gumilyov Евразийского национального
Eurasian National University университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Серия **ФИЛОЛОГИЯ**
PHILOLOGY Series

№3(140)/2022

1995 жылдан бастап шығады
Издается с 1995 года
Founded in 1995

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Астана, 2022
Astana, 2022

Мазмұны

Лингвистика

<i>Анафинова М.Л., Орманова А.Б.</i> Халықаралық шарттар мәтіндеріндегі құқықтық терминдерді когнитивтік тұрғыдан талдау	8
<i>Абасилов А.М., Тұяқбаев Ғ.Ә., Сарышова К.С.</i> Қызылорда облысындағы апелляция топонимдердің когнитивтік негіздері	21
<i>Кузембаева Г.А., Шонмуринов Т.Е.</i> Қазақ ұлтының тілдік санасында діннің концептіленуі	32
<i>Маралбек Е.</i> Елдес Омарұлының емле туралы көзқарастары	41
<i>Жаркынбекова Ш.К., Заданова Э. Б.</i> Америка лингвистикалық мәдениетіндегі «success» концептісінің метафоралық көрінісінің кейбір ерекшеліктері	57
<i>Кенжалин Қ.К., Абдиров Ө.Қ.</i> Қазақ тіліндегі «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне» паремиясының прагма-когнитивті әлеуеті	70
<i>Аубакирова Қ.Қ., Мустафаева А.А.</i> Мәмлүк-қыпшақ тілінде діни мазмұнда жазылған ортағасырлық жазба ескерткіштердің (XIII-XV ғ.) зерттелу мәселелері	82
<i>Мамышева М.Е., Сейітова Ш.Б.</i> Тарбағатай топонимдерінің семантикасы	95
<i>Құлманов С.Қ., Жаңабекова А.Ә., Әшімбаева Н.М., Бисенғали А.З., Шүленбаев Н.Қ., Қордабай Б.Қ.</i> Корпусқа енгізілетін мәтіндердегі сөздерге морфологиялық белгіленім қою және оларды компьютерлік бағдарламаға енгізу мәселелері	103
<i>Момынова Б., Слямбеков Қ.</i> Академиялық грамматика жазу дәстүрлері: ғылыми аппарат, құрылымы мен рәсімделуі	114
<i>Исенова Ф.К., Нургазина А.Б.</i> Қазіргі орыс тіліндегі модальділік категориясының грамматикалануы және әмбебаптануы (диахронды-синхронды сипаттау тәжірибесі)	129
<i>Оспанова Б.Р., Сейлханова А.Е., Тимохина Т.В., Акынжанова А.А.</i> Сөйлеудегі тілдік бірліктердің жеке модельдер аспектісінде сөйлеу диагностикасын зерттеу	139
<i>Шагдурова О.Ю., Тюнтешева Е.В.</i> Хакас және Алтай тілдеріндегі вертикалды қозғалыс метафорасы (қазақ тілімен салыстырғанда)	150
<i>Рақымжан О.Қ., Шалабай Б.</i> Ғаламның концептуалдық-тілдік бейнесіндегі «жалғыздық» концептісі (С. Жүнісов шығармалары негізінде)	159

Тіл және әдебиетті оқыту әдістемесі

<i>Ахметова А.Б., Имамбаева Ғ.Е., Чанов Б.</i> Қазақстанда оқушылардың ағылшын тілін шет тілі ретінде оқуы мен жазуының дағдылары	167
---	-----

Әдебиеттану

<i>Кожабекова Р.С.</i> Абай және Шауқи шығармаларындағы даналық	181
<i>Тагудретова Б.Б., Алысбаев Қ.Қ.</i> Мархабат Байғұттың шығармашылық жолының қалыптасуы	191
<i>Жунусова А.К., Тұрысбек Р.С.</i> Әдебиеттегі детектив жанры және Кемел Тоқаев шығармашылығы	200

Қ.К. Кенжалин*
Ө.Қ. Абдиров

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: kenkk@mail.ru

Қазақ тіліндегі «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне» паремиясының прагма-когнитивті әлеуеті

Аңдатпа. Мақалада қазақ танымындағы «Ер туған жеріне, Ит тойған жеріне.» паремиясының прагматикалық әлеуеті қарастырылған. Зерттеу жұмысы мақалдың қазіргі кезеңдегі танымдық-прагматикалық потенциалын анықтауды мақсат етеді. Паремияны негізге ала отырып тіл философиясы, когнитивистикадағы және прагмалингвистикадағы кейбір мәселелердің жауабын табу – зерттеу жұмысының негізгі идеясы. Антропологикалық парадигманың беріп отырған мүмкіндігінің арқасында аталған іргелі салаларды еркін интеграциялауға болатынын байқаймыз. Теориялық тұжырымдар мен гипотезалар, паремиялардың уәждемесіне байланысты классификациялар секілді тұрақты ұғымдардан бөлек, тіл философиясының объектісіне енетін ментализ теориясы да зерттеу жұмысының ауқымында қарастырылған. Сонымен бірге автор когнитивистикамен ұштасып келген ментализ теориясының лингвофольклордағы көрінісін прагмалингвистиканың категориялары арқылы жеткізуге тырысқан. Қазіргі кезеңде когнициядағы ақпараттарды таңбалаудағы адам баласының әрекеттерін зерттеу ғылым үшін өте өзекті. Мұның ой тілімен байланысты болуы да мәселенің маңызын арттырады. Зерттеу барысында лингвофольклорлық бірлікті этнолингвистикалық, когнитивтік, прагматикалық тұрғыда зерттеудің әдіс-тәсілдері қолданылған. Нәтижесінде соңғы жылдарда жоғарыда аталған мақалдың прагма-когнитивистикалық әлеуеті түсініп кеткендігін байқаймыз. Автор респонденттердің мақал мазмұнын түсінеуінің себебі ретінде: танымның тарылуы, ерік және ментализдік құзіретсіздік секілді факторларды көрсетеді. Паремияны прагма-когнитивтік аспектіде қарастырган еңбек ретінде мақала аталған салаларға қызығушылар мен зерттеушілерге маңызды болмақ. Зерттеу нәтижесі мен тұжырымдарын прагма-когнитивистикалық зерттеулерде, паремиялық сөздіктерде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: прагматика, мақал-мәтел, ментализ, паремия, этнолингвистика, когнитивті лингвистика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-70-81>

Кіріспе

Жер бетінде ұжым болып ұйысып, тай-па болып туысып тіршілік етіп келе жатқан қай халықтың болсын тағдырлы кезеңдерінен түйген ой қазыналары, салмақты сабақта-ры тілдік қабаттарында інжу-маржан бо-

лып сақталып тұрмақ. Ондай қазыналардың түрлі формалары кездеседі. Кей халық оны қиял өрісіне шығарып түрлі прозалық, поэзиялық, драммалық шығарма түрінде сақтап, жетілдірсе, кейбірі фольклор сандығында сақтап келеді. Өткен дәуірдің өнегесі болып бізге жеткен сондай асыл мұралардың бірі –

мақал-мәтелдер. Мақал-мәтелдер – халық даналығының жинақталған құнары, бұлжымас өмір заңдылықтарының тілдік сипаты, фило-софиялық тұжырымдар мен шешендік шеберліктің үздік үлгілері. Сөздік қорымыздың қоржынын толтырып тұрған осынау қазынамыздың қатысымдық, эстетикалық және кумулятивтік қызметтерін ескере отырып, осы алаңда зерттеу жұмыстарын жетілдіру қазіргі кезең мен келешек үшін өте маңызды іс болмақ. Олай дейтін себебіміз антропоцентристикалық лингвистиканың қарастырып отырған зерттеу аймағы – адам және оның тілдік әлемі. Адам субъект ретінде де, объект ретінде де осы әлеммен (оның отбасы, айналасы, достары, ұлты (ділі және дінімен қоса), елі, қоршаған ортасы т.б.) түрлі байланысқа түсетіні анық. Сәйкесінше, әрбір әрекет танымда кодтала бермек. Содан соң коммуникациялық акт кезінде адам кумулятивті қызметті бейсаналы түрде жүзеге асырады, яғни өзіне дейінгі буынның ақпаратын тасымалдайды. Тұлға күзіреті коммуникациялық акт барысында нақты бір ұлт өкілі немесе тілді тасымалдаушы ретіндегі ақпараттық қорын қолдануда сарапқа салынады. Мұндай қарым-қатынаста біз адресат пен адресант күзіретімен қатар паремияның әлеуетін де анықтай аламыз. Неолингвистиканың прагмалингвистика және когнитивті лингвистика секілді салаларын өзара интеграциялау арқылы паремия әлеуетін анықтау жүйелі түрде жүзеге аса бермек. Әрине, мұның сыртында тарихи-салыстырмалы лингвистика және этнолингвистиканың қатынасын ұмытпауымыз қажет.

Зерттеу әдістері

Мақал-мәтелдер осы кезеңге дейін өзектілігін жоймай келе жатқан паремиялық бірліктерден болып отыр. Олардың құндылығы прагма-когнитивті әлеуетіне байланысты еді және солай болып қала да бермек. Бақылап қарасақ, кейбір паремиялық бірліктер өзінің потенциалын төмендетіп бара жатқан екілді. Солардың бірі – «Ер туған жеріне, Ит тойған жеріне.» (БС, Т. 66, 2010). Зерттеу барысында аталған мақалды зерделеу үшін паремияло-

гия мен жаңа лингвистикадағы түрлі көзқарастар мен тұжырымдар негізге алынды. Тағы бір қырынан қарасақ, мақал паремиялогиялық бірлік ретінде – тілдің, ал ұғым ретінде – ой категорияларымен байланысады. Мұны ғалымдардың пікірлері мен талдау нәтижелері айқын көрсетеді. Мақалдың инвариант нұсқасын анықтау үшін реконструкция әдісі, құрамындағы сөздердің мағыналық валенттіліктерін есептеу, мағыналарын жинақтау, анализ, синтез, індетте зерттеу әдістерін қолдандық. Инвариант нұсқаның потенциалын анықтау үшін ҚР аумағында онлайн сауалнама жасалды. Сауалнама нәтижелерін тексеру үшін иллюкутивті перлокутивті актінің жүзеге асуына баса назар салынды.

Сонымен, зерттеу нәтижесі бойынша аталмыш паремияны мақал ретінде танып, оның шағын қазақ тілді топ ішіндегі қазіргі прагма-когнитивті әлеуетін 5% (бес пайыз) шамасында деп бағалауға толық негіз бар.

Талқылау

Аталаған салалар бойынша Дж.Л.Остин (Остин, 1986: <https://inlnk.ru/agwNY6>), Дж. Р.Серль (Серль, 1986: <https://inlnk.ru/agwNY6>), А.Ю.Маслова (Маслова, 2007), О.С. Ахманова (Ахманова, 1977) секілді жалпы тіл білімі- не белгілі ғалымдар біршама құнды тұжырымдар қалыптастырған болатын. Халық арасында «мақал-мәтел» деп жалпылама айтылып жүрген тілдік бірліктерді ғылыми тілде паремия деп те атауға болады. Паремия – ұлттың рухани қазынасы. Мұны әркім өз қажетіне әрқалай жаратып, әр ғалым өзін-ше зерттеу нысанына айналдырады. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсыновтың мақал мен мәтел жөніндегі пікірін бажайласақ, мақалдың ақиқаттан шыққан даналық тамшысы екенін ұғынамыз (Байтұрсынұлы, 2003: 129). Мәтел соған жуық, алайда оның астарлы ойы болжамды, екі ұшты болып келеді. Демек, екеуін де бір ілкі ойдан туған даналық үлгісі дей аламыз.

Потенция да өз кезегінде мақал-мәтелдің тууына аңыздар желісі себеп дей келе, олардың шығу тегі бойынша келесідей екі негіздеме ұсынады:

1. Аңыздар желісі қысқара келе, ондағы оқиғалардың тұтас желісі ойда сақталып, керек болған жағдайда бірден ойға келіп, тіркесті тиянақтауға дайын тұрады;

2. Аңыз, мысал әңгіме сияқты мәтіндердің тұтас образы, мазмұны ойда жинақталып келіп, мақал-мәтелге айналады. Ұзақ әңгімелердің қысқара келе, қорытынды ойға – мақал-мәтелге айналуы адамның ойлау қабілеті жетістіктерін ерекше бір қырынан құбылыс ретінде байқатады (Потебня, 1894: 164). Біз де осы тұжырымды қолдаймыз.

Қазақ даласын кезіп жүрген зороастрлік, тәңіршілдік, ислами аңыздардан бөлек тарихи оқиғалар, аңыздар мен аңыз кейіпкерлерінің өмірі, ел аузында жүрген тұлғалардың өздері де, сөздері де мақал-мәтелдің тууына себеп болып келеді. Ол мақал-мәтелдер ауыздан ауызға тарап, өңделіп, сұрыпталып, түрлі нұсқада жұмсалып жатады. Әрине, паремия – халық мұрасы, оны сол халық қажетінше қолдана алады. Алайда шығу тегін білсе, нұр үстіне нұр. Себебі мақалдың әлеуеті де шығу себебін біліп тұрып жұмсалыумен артып отырмақ. Паремиялардың жоғарыда көрсетілген шығу тегінің қай-қайсысы болсын болмыс пен рухани қазына қамбасына тура алып барады. Халықтың рухани қазынасын орынсыз жұмсау мен тіптен пайдалана білмеу жеке тұлғаның (ұлт өкілі ретінде) болмысының және халық болмысының әлсіреуіне алып келеді.

Паремиялардың инвариантын түсіну үшін біз қажетті ақпаратты аялық білімімізбен, түсінігімізбен, мінезімізбен, әрекеттерімізбен, бар болмысымызбен қабылдап, өңдейміз. Ондай алып ақпараттар, нәтижелер, түсініктер, қалаулар, шешімдер мен болжамдарды реттеуші бір құралдың керегі анық. Американо-американ философы әрі психолінгвисті Джерри Алан Фодор адам баласының перцепциялық қарым-қатынасын, коммуникациясын, қоршаған әлеммен қатынасын орнатуға жәрдемдесетін сөйлеу тілінен басқа «ойлау тілінің» (language of thought) бар екенін жорамал етеді (Fodor, 1989: <https://www.researchgate.net/publication/>). Оны «ментализ» деп атауды да Фодор өзі ұсынып кеткен. Ғалым: «Ойлар ойлаудың қарапайым компоненттері немесе ұғымдар арасындағы байланыстар анықтала-

тын тіл түрінде беріледі. Егер ойлаудың есептеу моделі дұрыс болса, онда ойлау тілінің бар екендігі туралы гипотеза дұрыс болады.»-деу арқылы ойлау тілін танудың болашағын ойлаудың есептеу моделін танумен байланыстырғандай. Ментализге көптеген эволюцияны зерттеуші биологтар мен әр сөздің өзіндік бояулы семантикалық мағынасы бар деуші лингвистер қарсы шықты. Фодордың пікірінше ментализді ана тілі арқылы үйренуге болмайды (Fodor, 1989: <https://www.researchgate.net/publication/>). Әлбетте, бұл пікірді біз де қолдаймыз. Себебі адам баласына тән негізгі түсініктер бізге геніміз арқылы жеткен. Тіпті мұны аялық білімнің түпқазығы десек те болады. Ал сол негізгі ойлар адамзаттың бәріне тән, ал идеялар – түсініктердің үздіксіз араласуынан туып отыратын ментализ жемісі. Бұл тұста сөйлеу тілі мен ойлау тілін бір-біріне қарсы қоя алмаймыз. Сөйлеу тілі, символдар мен сөздер, дыбыстар арқылы біз танымымызды кеңейтеміз. Сәйкесінше ментализ процесін күрделендіретін когнициядағы түсініктер қорын арттырамыз. Сөйлеу тілі мен ментализді бөліп қарастыруға болмайтын тағы бір салмақты себеп, ғаламдағы құбылыстар мен ұғымдардың санаға сөздер, бейнелер және дыбыстар арқылы таңбалануы. Біздіңше, ментализ – таным шеңберінде саналы және бейсаналы түрде жай және күрделі амалдар орындап, таңдаулар жасайтын адам еркінің құралы. Өйткені ғалым ойлауды психологиялық күйлермен, ниеттермен және әрекеттермен бірмәнді себеп-салдарлық байланысы бар, психикалық бейнелерге негізделген үдеріс деп түсіндіреді. Ендеше, осы құралды қолданатын бір «күштің» де қажеттілігі туындайды. Біздің ойымызша, ол – ерік. Бұл, негізінен, тіл философиясының қарастыратын мәселесі десек те, зерттеу жұмысы үшін маңызды ұғым ретінде қарастырып, өзімізше тоқталып кетуді жөн санадық.

Нәтижелер

Қазақ халқының санасында сақталып, осы күнге дейін жеткен рухани қазынамыздың бірі – «Ер туған жеріне, Ит тойған жеріне.»(БС, Т. 66, 2010) паремиясы. Паремия қазіргі қолданыста

туған жерінен жырақтаған, өз елі, өскен ортасына пайдасы тимеген жанға, адам өзі туған жерден алыстағанда (өз-өзіне көңілі толмай) өзіне, ит (үй хайуаны мағынасында) өз үйінен жерігенде, туған ауылаймағына, ел-жұртына жәрдемі тиген жанға (разылық танытып) қарата айтылып жүр. Бір паремияның сан мақсатта пайдаланылуын Дж.Л.Остинше түсіндірсек, мақалды айту арқылы адресант өзінің паремия астарындағы көзқараспен ниеттес екендігін танытады (Остин, 1986: <https://inlnk.ru/agwNY6>). Алайда байлаулы уәждемесі бар мақалдың соншама ниетке «құрал» боларлық орны бар ма? Аталған паремия қысқа көлемді болғанымен мағынасы өте тереңде және оның қазіргі әлеуетін анықтау үшін өзіндік, ілкі мағынасын ашып алғанымыз жөн. Осы тұста бізге ұлттың тілдік мұрасын зерттеу үшін оның тілінен бөлек тарихын, дінін, ділін қоса білу қажет екенін зерттеу жұмысында баса айтқан ғалым Ә.Қайдардың этнолингвистикалық көзқарастары да теориялық тірек болмақ. Өйткені бір паремия айналасында ұлттың таным түсінігі, мәдени көзқарасы ұйыса жинақталады. Мақал-мәтел – сол ұйысқан, астаып жатқан танымның жинақталған бейнесі. Ал оның ішкі мазмұнын танымай, орынды қолдандым деу бекершілік. Мақалды орынды қолдану үшін не керегін зерттеу барысында кеңінен қарастыратын боламыз, ал оны түсіну үшін адресатқа қажеті – аялық білім. Де-мек, аялық білімі бар адам ғана сөйлеушінің нені меңзеп тұрғанын ұғына алады. Мұны ғылымда басқаша тілмен пресуппозиция деп те атайды. Аялық білім жайлы О.Ахманова келесідей пікір білдіреді: «Пресуппозиция – сөйлеуші мен тыңдаушы (мұнда адресат пен адресант, айтушы мен тыңдаушы мағынасында) айтылып отырған ойды түсіне алатындай аялық білімі (фоновое знание). Қай тілде болсын сөйлеушінің тілдік қоры арқылы ондағы мәдени-материалдық, тарихи-географиялық, прагматикалық көрсеткіштерінің жиынтығы танылады. Аялық білімсіз тілдік қарым-қатынастың болуы мүмкін емес» (4, 49). Осынау түсініктерден соң паремия айналасында білу, өңдеу, коммуникациялық актіде қолдану сияқты ауқымды үдерістер жүретінін түсіну

қиынға соқпас. Біздің жағдайымыздағы «Ер туған жеріне, Ит тойған жеріне» (БС, Т. 66, 2010) паремиясы тар мағынасында мынадай түсініктерді береді. Мысалы:

1. әркім өз үйіне, ауылына, еліне оралды (туған жерінде өмірін жалғастырады);
2. әркім өз үйіне, ауылына, еліне оралуы (туған жерде өмірін жалғастырауы) қажет;
3. туған жеріне, өскен ортасына оралмаған адам итпен тең;
4. туған жеріне, өскен ортасына жақсылық қылмаған, оны ұмытқан адам итпен тең;
5. ит тойдырған жеріне адал;
6. ит сияқты емес, нағыз ер (адам) болу қажет.

Осылай түсіну үшін ер, туған жер, ит, тою, жер секілді сөздердің денотаттық мағыналарын ғана білсек жеткілікті. Алайда бұл паремияның айтпағы осы ғана ма? Басқаша айтқанда, осы мағыналар паремияның әлеуетін өз деңгейінде көрсетіп тұр дей аламыз ба?

Әрине, жоқ. Бұлай десек, жоғарыда айтқан ұлт таным мен мәдениетін жоққа шығарамыз. Ғылыми тұрғыда аталған паремияның мағынасына бойлау үшін жекелеген сөздеріне назар салайық. Алдымен 2011 жылы шыққан қазақ әдеби тілінің сөздігінде ер сөзіне: зат. 1. *Адамның еркек жыныстылары, еркек азамат*; 2. *Күйеу, бай, әйелдің жұбайы*; 3. *сөйл. Адам, пенде*. 4. *Батыр, қаһарман, жаужүрек,-деген анықтамалар береді (ҚӘТС, Т. 5: 2011). Ал ит сөзіне келесідей мағыналар сәйкес келеді екен: з а т е с і м . 1. з о о л о г и я л ы қ. Сүтқоректілер табы, ит туысына жататын, қасқырға жақын асыранды үй хайуаны; 2. Үй күзету, мал бағуға бейімделген асыранды үй хайуаны; 3. Аң аулауға немесе аңға салуға үйретілген үй хайуаны; 4. э т н. Қазақ халқында қасиетті саналатын жеті қазының бірі; 5. э в ф е м и з м; 6. а у ы с п а л ы м а г ы н а. Қас жау, жауыз, қараниет адам. 7. а у ы с п а л ы м а г ы н а. Надан, түк көрмеген тоғышар адам; 8. а у ы с. Құр бос жүрген, қолынан еш нәрсе келмейтін, ісінен сөзі көп адам. 9. а у ы с п а л ы м а г ы н а. Керітартпа, көре алмайтын, біреуге ор қазғыш, қаскөй адам; 10. э к с п р е с с и в т і. Қатар- құрбы адамдардың бір-біріне немесе*

жасы кіші бала-шағаға, сондай-ақ басқа бір өзім-сінген адамға олардың жағымсыз әрекет-қылығын кешіргенде зілсіз айтатын сөзі; 11. *э к с п р е с с и в т і*. Жағымсыз; 12. *э к с п р е с с и в т і*. Кейін, ренжігенде малға қарата айтылатын сөз (ҚӘТС, Т. 7, 2011). Одан басқа туған жер тіркесі-не атамекен, туып өскен, кіндік қаны тамған жер деген анықтама да осы сөздікте келтірілген (ҚӘТС, Т. 14, 2011). Ал той сөзі үшін 1. *Мейлінше, керегінше ішіп-жеу*; 2. *Малдың тойынуы, бүйірі шығу* тіркесі берілген (ҚӘТС, Т. 14, 2011). Демек, мұндағы субъектілер: «ер» – кәдімгі жауға қайрат көрсетіп шабатын батыр немесе күйеу, еркек(жыныс), ал «ит» – хайуанның бір түрі немесе қас, жау, қара ниетті, надан адам. Берілген түсініктерге сәйкес келесідей мағыналық тіркестерді аламыз:

1. күйеу (бай) туып өскен жеріне, хайуан керегінше ішіп-жеген (тойынған) жеріне;
2. адам туып өскен жеріне, қара ниетті адам керегінше ішіп-жеген жеріне;
3. адам туып өскен жеріне, надан (жағымсыз, хайуан) керегінше ішіп-жеген жеріне;
4. адам (батыр) атамекеніне, надан (қаскөй) керегінше ішіп-жеген жеріне;
5. пенде (қаһарман) атамекеніне, тоғышар (қаскөй) тойынған жеріне т.б..

Енді осындағы адам, батыр, пенде, хайуан, надан, қаскөй, атамекен, туған жер, тойынған жер дегендер осынау біз өмір сүріп жатқан қалыпты өмірдегі материяның бөлшектері. Паремияның осы мағыналарын қабылдау жеткіліксіз деп санаймыз. Себебі біз жоғарыда айтып өткендей мақал-мәтелдер тек дүниелік оқиғалардың өрнегі ғана емес, болмыстың, жан мен тәннің, анығына келсек сол ғаламның жаратылысы турасындағы аңыз-әпсаналар мен хикаялардан сыр шертегін экзистенциалық мәні бар үлгілік материалдар, бабалар даналығынан жеткен өмір сүрудің нұсқаулықтары. Ендеше, біз де паремияның мәнін осы материализм мен идеализмнің қиылысынан іздеуіміз қажет.

Тәңіршілдіктен кейін исламды қабылдаған басқа да түркі халықтары секілді қазақ халқының танымын қалыптастыруда ислами философиясының әсері айрықша болды. Қазақ даласы ишан, молдалар мен қалпе, сопыларға

кемде болмады. Исламдағы адам жаратылысы жөніндегі: Алланың жанды жаратуы, жоқтан әлемді жасауы, жанның тәнге енуі, Адам ата мен Хауа ананың жұмақты мекендеуі, жерге түсуі, Алланың сынағы, жұмақ пен тозаққа бару үшін жасалатын амалдары, иман мен нәпсінің жан еркінің талғауына түсуі, адамды ібілістің арбауы секілді үдерістерден тұратын кешенді тіршілік сол жолды ұстанған мұсылман болмысы үшін өмір мәніне айналғанына біршама ғасыр өтті. Осы пәлсапаға салсақ жоғарыдағы мақалдың мәні түрленіп, мазмұн шекарасы одан да арман кеңейе түспек. Дәстүрлі қазақ танымына таныс сопылық ілімнің(кей деректерде хал ілімі) шеңберінде қарасақ, Адамның, нақтырақ айтсақ, адам жанының, рухының әуелгі жаратылған жері, шыққан түбі – ақырет ғаламы. Мұны қазақ халқына аты жайылған, XIX-XX ғасырдағы сопылықтың көрнекті өкіліне айналған, осы ілімнің жолын ұстанған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дін жайындағы ойларынан да байқай аламыз. «Қазақта бір мақал бар: «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне». Қазақ соның айтуын білсе де, мағынасын білмейді», – дей келіп, бұл сөздің шыққан төркінін Пайғамбарымыздың хадисіне әкеп тірейді (Көпейұлы, 2006: 95). Ол: «Бұл хадис шарифта «الوطن الايمان من» (Отанды сүйю – иманнан) мағынасынан алынған. Анық біл адам ұғлы болса, ұрпағы; Отанның асылы: сыйдүр бізге топырағы. Адамның асыл шыққан жері, рухының өрбіп, өңдіген жері Құдай тәбәрәкә уә тағаланың құдірет қасы, (ал) денесінің шыққан жері – топырақ. Мұнан мағлұм болды: шын жұрты, шыққан жұрты – ақырет ғаламы», – дейді (Көпейұлы, 2006: 95).

Ендеше, Адам атаның ең алғаш табаны тиген Жәннат топырағы күллі адамзат баласының шыққан жері болмақ. Паремияда көрсетілген «туған жер» де осы – жұмақ мекен, ақырет әлемі. Осы мекеннен келген рухтың да бар мақсаты сонда қайту болса керек. Мұны Мәшһүр: «Ердің ері, егеудің сынығы болған жан(ер жан) ақырет жұмысын қоштап, соның жабдығын ойлап, есі-дерті туған жері сонда болады»-деп, нағыз ер рухтың ақырет үшін ұмтылатынын, алдын ала қам қылатынын

баяндайды (Көпейұлы, 2006: 96). Бұл тұста баса назар аударатын тағы бір нәрсе, «ер» сөзі анықтауыштық қатынаста иман мен рухтың қасиетін айқындай келе, сол рухты да, иманды да, оның тәнімнен қоса өзіне сіңіріп алады. Нәтижесінде «ер» деп біз сол ер рухты(жанды) адамды атаймыз. Сөйтіп «ер» сөзі сын есім қызметін қойып, субстантивтеніп келіп, атауыштық қызметке көшеді. Ел арасына тараған Ержан, Ерен, Ерболсын, Ерболат, Ербатыр т.б. есімдерінің шығу тегі мен уәждерінің бірі осы болса керек.

Паремияның келесі бөлігіндегі «ит тойған жеріне» деген сөзді Мәшһүр: «Жалған дүниенің жүзі – ішпек, құшпақ үшін болған тойған жері болды. Ер болмаған, ерлік ісін қыла алмаған – жұртта қалған жемтік өлексені қиып кете алмаған иттей болып, дүние шылығымен(дүниешілігімен) алданып қалады», -деп түсіндіреді(Көпейұлы, 2006: 96). Діни қайраткер әрі ислам философы Мәшһүр Жүсіптің «Ит дүние» атты өлеңінде де «Бұ дүние жолдас емес адамзатқа...» деп, дүниені адам баласы дос тұтарлыққа татымайтынын бір-ақ кесіп айтады(Көпейұлы, 2006: 194). Сонда дүниені қиып кете алмаған жан, бойын нәпсіге алдырған рух «итжанды» қасиетке ие болмақ екен. Ендеше, «ерлік ісін қылу да, ер болу» да тек жау жапыру мен қаһармандық танытуды сипатталмайтын болғаны ғой. Керісінше «ер рухтан, ер жаннан» аталған іс-әрекеттер туындамақ. Паремияның екінші бөлігі қасиетті Құрандағы: «*آمَنُوا الَّذِينَ يُدْخِلُ اللَّهُ إِنَّ كَفَرُوا وَالَّذِينَ ۞ الْأَنْهَارُ تَحْتَهَا مِنْ تَجْرِي جَنَّاتِ الصَّالِحَاتِ وَعَمَلُوا لَهُمْ مَثْوًى وَالنَّارُ الْأَنْعَامُ تَأْكُلُ كَمَا وَيَأْكُلُونَ يَتَمَتَّعُونَ*» Шәксіз Алла иман келтіріп, ізгі іс істегендерді астарынан өзендер ағатын жаннатқа кіргізеді. Ал қарсы болғандар, (дүние тіршілігінен аз гана) пайдаланып, хайуандар тәрізді жей береді. Олардың орны тозақ оты.) (Құран: <http://kuran.muftyat.kz/#/home/507>)-деген аятпен де мағыналас екенін аңғарамыз. Жанды хайуан(біздің жағдайда ит) секілді болуға мәжбүрлейтін, қызықтыратын нәпсі болса керек. Себебі нәпсі яки құмарлық та осы ислам пәлсапасында өарастырылатын тағы бір ұғым. Сонда дүние қызығына тойған(қанған) нәпсі сол жерде қалып қоймай, жегілген жанды ертіп келесі тояттайтын

жеріне тағы ұмтылады. Әбден дәнiккен жан да ақырет ісін ұмытып, ит нәпсінің жетегінде кете бермек.

Қазақ мұсылманшылық танымындағы осы түсініктен паремияның келесідей мағыналық нұсқасын көреміз: «*Ер(жан) ақыретіне, ит(нәпсі) тойған жеріне*». Қазақ халқының танымындағы аталған паремияға байланысты болуы мүмкін деректерді жоғарыда келтірдік. Ендігі кезекте: «...коммуникациялық акті кезінде осы паремияны пайдаланушы тұлға паремияның қай мағыналық нұсқасын пайдалануы қажет, қай нұсқа инвариантқа жақын?»- деген заңды сұраққа жауап іздеп көрейік. Жоғарыда көрсеткеніміздей, мақал-мәтелдердің шығуына әлдеқандай аңыз себеп болуы шарт. Бірінші және екінші нұсқаға сүйенейін десек, «*Бәлен деген ер туған жеріне кетіпті, ал бәлен деген төбет ит тойған жеріне кетіпті*» деген аңыз не мысал-әңгімені көзіміз шалмады. Себебі аталған паремияның шығу тегі жоғалып, күңгірттеніп жалған(не-месе ойдан туған) уәждеме жасалатындай жүздеген ғасыр өте қоймаған. Оны үшінші нұсқадағы мағыналық талдау да айқын көрсетіп тұр. Паремия исламның қазақ даласына жетуімен замандас. Демек, паремияны үшінші нұсқадағы мағынасымен қабылдап, діни негізі бар, сопылық пәлсападан жеткен ілкі(инвариант) мақал дей аламыз. Мақал болатын себебі оның шығу тегі анық, ақиқат. Біздің ақиқат деуімізге уәж – Құран аяты(әлемдік дәрежеде мойындалған діннің басты инструменті ретінде) мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығы мен жазба деректері, діни қиссалар мен аңыздардан жинақталған бірлік болуы. Тіпті ақыретін ойлап артық іске бармаған адамның о дүние түгіл, бұ дүниеде де опық жемейтінін ұғу, ал дүние құмарлығына салынған адамның сан соғып қалып жатқандығын байқау – соншалықты дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома. Демек, мақалдың ілкінұсқасын тану арқылы оның әлеуетін толық сезіне аламыз деген сөз.

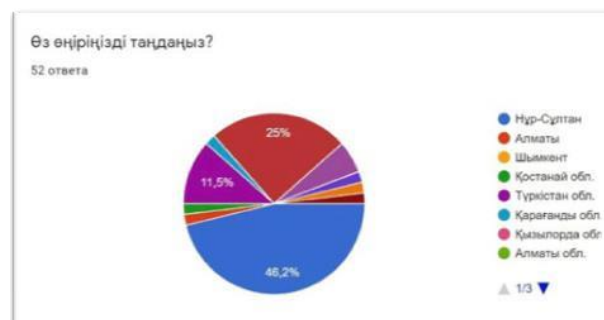
Ментализге сүйенсек, біздің санамызға арналған кез келген ақпарат бастапқыда мәдени контексте болады және тек осы мәдени контексттің болуы біздің қабылдау жүйемізді

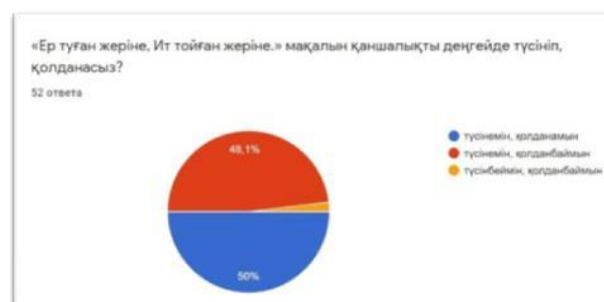
жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Демек, «Ер – туған жеріне, Ит тойған жеріне.» мақалын «Ер (жан) ақыретіне, ит(нәпсі) тойған жеріне.» мағынасында түсіну үшін қазақ танымын, қазақ мәдениетін меңгерген адам болса жеткілікті. Алайда бұл мақалды біз эксперимент жүргізетін тұлғалар білмеуі де, естімеуі де мүмкін екенін жоққа шығармаймыз. Біздің болжауымызша, түсіндіру жұмыстары кезінде, қазақ танымынан хабардар жан көз алдына ассоциация келтіре алады. Өйткені әлемнің тілдік бейнесін қайсыбір тілде қалыптастыра алған тұлға үшін ондағы паремиялық бірліктерді коммуникациялық қарым-қатынас кезінде ұғып, интерпритациялай алу – физикадағы инерция заңын сақталмауы секілді ақиқат дүние. Мақалды түсініп, коммуникация кезінде сол тақырыпта кеңейте әңгіме өрбіту үшін сөйлесуші тұлға бойында нақ сол мақалды ілкінұсқасында қолдануы тұрақты үдеріске айналуы шарт. Әйтпеген жағдайда тілдік акт кезінде ары кетсе мақалды түсінумен шектелетіні анық. Себебі когнитивтік схемалар объектіге тән қасиеттерді емес, объектілер мен әрекеттер орын алатын және жадта тұрақты болу үшін жеткілікті, жиі болатын контексттерді анықтайды. Осылайша адам болмысында жиі қайталаған әрекеттермен, әдеттері сақталып қалады. Ментализ үшін мәжбүрлі түрде санадан шығарылған ақпараттарды таным схемасына қайта жалғау қиынға соғуы мүмкін. Алайда оны есту, көру, тыңдау қабілеттері арқылы қайта енгізу мүмкіндігін ешкім жоққа шығара алмайды. Тіпті айқын болған ақпараттар, шешімдер, болжамдар мен қалаулар секілді т.б. таңдаулар келген кезінде еріктің де стандартқа келмейтін әрекетін естен шығармау қажет. Адам баласының қалыптан тыс әрекеттері де осы ерікпен байланысты және жасанды интеллекттен адам интеллектін ажыратушы осы фактор дей аламыз.

Зерттеу жұмысының шеңберінде «Ер – туған жеріне, Ит тойған жеріне.» мақалының қазіргі прагматикалық әлеуетін шағын қазақ тілді топ ішінде анықтау мақсатында, Қазақсаңдағы өңірлер бойынша 52 респонденттен онлайн сауалнама алынған болатын(1-диа-

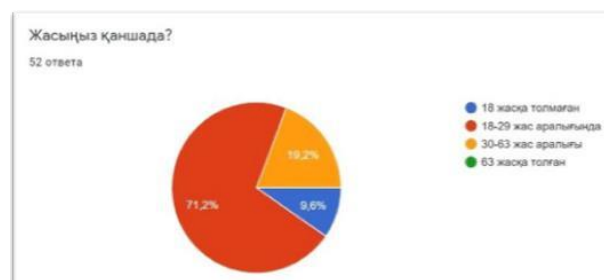
граммада көрсетілген). Жинақталған нәтижелер төменде көрсетілген және анализдер де осы көрсеткіштерге сәйкес бойынша жасалды.

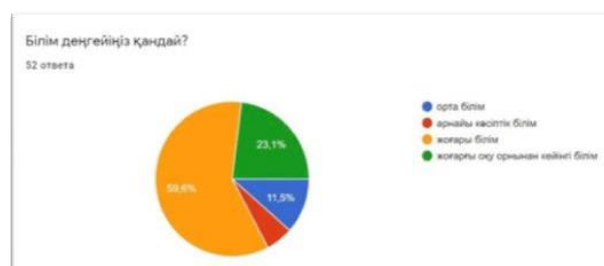
1-диаграмма. Сауалнамаға қатысушы респонденттердің өңірлері.

2-диаграмма. Респонденттердің мақалды түсініп, қолдану деңгейінің көрсеткіші

3-диаграмма. Сауалнамаға қатысушы респонденттердің жас көрсеткіштері.

4-диаграмма. Сауалнамаға қатысушы респонденттердің білім деңгейінің көрсеткіші.

Сауалнама бойынша респонденттердің мақалды түсіну және қолдану деңгейінің мәтіндік нұсқасы (редакторлық түзетусіз)

Ер адам еш нәрсені туған жеріне, жақын жандарына сатпау керек. Тек ит қана тойған жерінде қалып қояды.
Адам мен жанурадың қорған бола алатын көрінісі.
Адам баласының дүниеге келуі және кетуі бар! Ер ұғымы бұл жерде жыныс атауын білдірмейді. Нәпсіге жығылмаған адам жүрегі өз иесіне таза күйде қайтады. «Ит»- нәпсі. Нәпсің тойған жерде қалады.
Бұл мақалдың түп тамыры деп хадисты атай аламыз. Бір хадисте «Отанды сүю - иманынан», - деп көрсеткен. Адамның шыққан жері, рухының шығар жері - топырақ. Яғни, ғапыл дүние. Ал мақалға келер болспқ, мақалдағы «Туған жердің» де мағынасы ғапыл дүние, ақірет. Ал бұл жердегі «ер», «ерен» сөздері - діни ілімде әулие деген мағынада қолданылады. Көп жағдайда «ер» сөзін «еркек» сөзімен төркіндес көреді. Дегенмен, біраз еркектердің «Ер» болуы екіталай емес пе?
Ал екінші жолында «Ит тойған жеріне» дейді. Бұл тұста ерлік істей алмаған, ел қамын ойламаған, ғапыл дүниені ойламаған адамдардың иттей дайын асты ішіп, ермек қылғанына баласақ болады. Яғни, жарық дүниенің «қызығы» деп біліп, дүние қоңыз болып, алданып қалуында.
Әссе жазғанда қолданамын.
Ер адам тойған жері емес, туған жеріне қызмет етуі керек
Ер адамды туған жері асқақтатады. Адам қанша басқа елде танымал жұлдыз болып, өз елінен жырақта шалқып өмір сүрседе артынан қараса туған жері ыстық болып тұрады. Туған еліне деген сағынышы басым болады. Сол сияқты ит те қаншама басқа жерлерде жүргенде оны асырайтын, тамағын беріп баптайтын иесін қайта барады. Бұл меніңше табиғат заңдылығы
Туған жеріміз, Отанымыз болған Қазақ елінің қамын жейтін қазақ азаматы болу
нан жеп, су ішкен жерге адал қызмет етуі керек
Түсіну үшін Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының талдауын оқығанмын. Қолданбаймын.
Қайда жүрсе де, туған жеріне түбінде оралады.
Ер адам туған жеріне әр кез ыстық болады, елі үшін барлығына дайын болады. Дәл сол сияқты ит те өзін тойдырып тамақтандырған жеріне адал қызмет етеді.
Әркім өзінің жанына жақын жеріне ынтық, асығыс болып тұрады.
Батыр өз туған жерін, ит асыраған иесін ұмытпайды
Ер туған жеріне қызмет жасауы тиіс
Coğrafya kaderdir..»
Отанға деген махаббат
Еркек деген
Итекеш итте өзінің тамақ берген үйін күзетеді, өз туған жеріне кез келген жігіт қызмет етіп елдің алғысын алуға тырысу керек. Әр ер адам елді қорғап, ел үшін аяндай қызмет ету керек!
Құран Кәрімнің: «Аллаһ иманды болып, жақсы іс істегендерді ағып жататын жұмаққа кіргізеді. Ал кәпірлер пәни дүние игіліктеріне зауықтанып, хайуанша ішіп-жеп қарын тойғызады. Ақыретте олардың орны тозақ» («Мұхаммед» сүресі, 12-ші аят), – деген аятымен мағыналас деп айтуға болады
Қызмет ету
Ер азамат қандай болмасын еліне қызмет етып
Жардемдеседы
Ал ит
Бұл жерде де ер емес ер адам суреттелгенде
тек тойған немесе қолай жеріне тағзым етеды

Кіндік қаның тамған жерге еңбек ету!
Ит-мақұлық, қай жерде тойса, сол жерді іздеп барады. Ер жігіт өзінің туып-өсіп, ер жеткен, тәрбиеленген Отанына қызмет етуге қайта оралады.
Қайда жүрсең де, өз үйім өлең төсегім
Иттің қарны қай жерде тоқ болса, сол жерді паналайды. Адамгершілігі мол, намысы бар, көзі ашық, көкірегі ояу Ер жігіт өз Отанына қызмет етеді.
Туған жерім ыстық қашанда
Мәшһүр Жүсіптің сөзіне сүйенсек, ер (ерен) деп ақыретті ойлаған адамды айтады, ал ит деп жалған өмірді жалпағынан басып, қарын қамы үшін жүргендерді айтады.
Ер адам туған жерін қорғайтын патриот болуы керек ал тек қарны тойып шалқып жататын жерді қорғаған ер емес ит
Туған елін бәрінен жоғсыры қою керек
Ер азамат туған жерінде қызмет жасау керек...
Адамның кіндік қаны тамған жерге, маңдай тері сіңу керек
Ер адам туған жері үшін бар қиындыққа төзеді
Әркім өз шыққан жеріне тартады
Әр адамның туған жеріне деген ерекше сезімі туралы керемет ұғым
Ер-рух, ит-нәпсі. Образды тілдік бірліктер.
Су ишкен қудығына тукирме, ат айналып қазығын табады деген мақалдармен байланысты сияқты
Адамды туған жеріне тартады, итті тойған жеріне тартады, яғни адамның елге, туған жерге деген ыстық сезімін бейнелейді
Туған жерге деген құрмет.
Ит тойған жерін, ер туған жерін аңсайтын болар.
Қысқа қайырса, ердің ниеті жүректен, иттің ниеті ішектен
Ер адам өз туған жерін, шыққан, өскен жерін қастерлейді, ит тойғанынша ішіп-жеп жүре береді
Елің үшін қызмет туған жеріңе қызмет көрсету.
Елімнің қай өңірінде болмасын, елге адал қызмет ету!
Қайта келед.
Қолданбаймын
Әркімге өз өсіп-өнген жері ыстық.

Респонденттерден жинақталған жауап нұсқаларының мәтінін жоғарыдағы кестеден байқауға болады(1-кесте). Мақалдың инвариантын жетік білмеудің негізгі себептері ретінде: 1) сөз семантикасын тура мағынасында ғана түсіну секілді – интролингвистикалық; 2) қазақ тілді аудиторияның мәжбүрлі және ерікті түрде ұлттық таным мен тамырдан алыстауы сияқты экстралингвистикалық жағдаяттарды атап көрсетуге болады.

Сауалнама алу барысында біз үшін ең маңызды болған процесс респонденттердің мақал жайындағы жалпы және жеткілікті дәрежелі түсінігі мен коммуникацияда қолдана алу мүмкіндігі болатын. Ондай нәти-

жеге қол жеткізу үшін респонденттерден тек «білемін», «білмеймін» деген стандартты жауап алып қоя салу жеткіліксіз. Сондықтан да түсінігі мен қолдануы және оның инвариантпен сәйкес келуі назарға алынды. Нәтижесінде: мақалды түсінетін 98,1% респонденттің 50%-ы ғана мақалды қолданатыны белгілі болды(2-диаграммада көрсетілген). Алайда сауалнаманың ««Ер туған жеріне, Ит тойған жеріне.»(БС, Т. 66, 2010) мақалын қалай түсінесіз және қолданасыз? Бір сөйлеммен мысал келтіріңіз.»- деген бөлімінде респонденттердің 52/5-і ғана инвариант мағынасында түсініп, қолданатыны анық болып отыр. Жауап берушілердің 71,2%-ы – жастар, ал 19,2%-

ы – орта жастағылар(3-диаграммада көрсетілген). Олардың 80%-дан астамы жоғарғы және жоғарғы оқу орнынан кейінгі білім иелері екендігін ескерсек, 52/5 деген мақалдың инвариант нұсқасының әлеуеті үшін тым төмен деңгей дей аламыз (4-диаграммада көрсетілген).

Қорытынды

Қазақ танымы үшін мақал-мәтелдердің алар орны зор. Сол үшін де коммуникациялық үдерістерде аталған бірліктерді қолдану жиі кездеседі. Алайда қазіргі кезеңдегі негізгі мәселелердің бірауығы – оларды ретсіз, орынсыз, мәнін ұғынбай қолдану секілді әрекеттер. Зерттеу жұмысының мақсаты да бақылау, болжау, сауалнама, «індете зерттеу», салыстыру, жинақтау, синтездеу, статистика т.б. әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып паремияның әлеуетін анықтау еді.

Зерттеуді нәтижесі көрсеткендей, перифериялық аймақтағы ақпараттар респонденттердің барлығын дерлік инвариант семасының ядросына алып бара алмады. Оған тосқауыл болуы мүмкін жайттарды: респонденттердің

танымының тарылуы, ұлттық және басқа да деңгейдегі ақпараттардың жеткіліксіздігі және респонденттердің бар ақпаратты өңдеп, өндірудегі еркі мен ментализінің күзиретсіздігі деп топшылаймыз.

Қорыта келе, осы кезеңге дейін әдебиет- тің ғана объектісі ретінде қаралып келген мақал-мәтелдер секілді паремиологиялық бірліктерді ендігіде лингвофольклорлық деңгейде қарастыру аса өзекті болып отырғанын байқадық. Когниивті лингвистика, этнолингвистика және прагмолингвистика секілді тіл білімінің жаңа бағыттары тақырыпты бұрынғысынан да терең, кең көлемде зерттеуге мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысымызда қарастырған ментализ теориясы да адам танымындағы ақпараттардың мақал арқылы таңбалануы, өңделуі мен сақталуы турасында жаңа көзқарастарға алып келеді деп ойлаймыз.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі бекіткен АР08855980 «Қазақ тілінің тарихи сөздігі» атты гранттық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Fodor J.A. (1975). *The Language of Thought*. Cambridge, MA: Harvard University. – URL: Available at: <https://iep.utm.edu/lot-hypo/> (Accessed: 20.08.2021).
2. Ахманова О.С., Гюбент И.В. Вертикальный контекст как филологическая проблема // Вопросы языкознания. - 1977. - №3. - С 49.
3. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
4. Бабалар сөзі: жүз томдық. 66 т. Қазақ мақал-мәтелдері. - Астана: «Фолиант». – 2010. – 350 б.
5. Маслова А.Ю. Введение в прагмалингвистику. – Москва: Флинта, 2007. – 152 с.
6. Остин Дж.Л. Слово как действие. Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVII. – Москва: Прогресс, 1986. – 422 с.
7. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-ші том. Алматы: Алаш, 2006. – 336 б.
8. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. 5-ші том. – Алматы, «Алаш», 2006 –304 б.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-ші том / Құраст.: Б. Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық, 7-ші том. / Құраст.: Б.Момынова, Б.Сүйерқұлова, А. Фазылжанова және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
11. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-ші том. / Құраст.: М.Малмақов, Қ.Есенова, Б.Хинайт және т.б. – Алматы, 2011. – 800 б.
12. Құран Кәрім. «Мұхаммед» сүресі, 12-ші аят. – URL: <http://kuran.muftyat.kz/#/home/507> (қаралған күні: 20.08.2021).

13. Потебня А.А. Из лекций по словесности. Басни, Пословицы. Поговорки. – Харьков, 1894. – 164 с.
14. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVII. – Москва: Прогресс, 1986. – 422 с.

References

1. Fodor J.A. The Language of Thought (Harvard University Press, Cambridge, MA, 1975) Available at: <https://iep.utm.edu/lot-hypo/> (Accessed: 20.08.2021).
2. Akhmanova O.S., Gyubbenet I.V. Vertikal'nyj kontekst kak filologicheskaja problema [Vertical context as a philological problem], *Voprosy jazykoznanija* [Questions of Linguistics], 3, 49 (1977).
3. Baitursynuly A. Adebiet tanytkysh. Zertteu men olender [Literary interpreter. Research and poems] (Atamura, Almaty, 2003, 208 p.).
4. Babalar sozi: zhuz tomdyk. Vol. 66. Kazak makal-matelderi (The word of ancestors: one hundred volumes. Kazakh proverbs and sayings) (Foliant, Astana, 2010, 350 p.).
5. Maslova A.Yu. Vvedenie v pragmalingvistiku [Introduction to pragmalinguistics] (Flinta, Moscow, 2007, 152 p.).
6. Austin J.L. Slovo kak dejstvie. Novoe v zarubezhnoj lingvistike [Word as action. New in foreign linguistics]. Is.1 (Progress, Moscow, 1986, 422 p.).
7. Kopeyuly M. Zh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. Vol. 4 (Alash, Almaty, 2006, 336 p.).
8. Kopeyuly M. Zh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. Vol. 5 (Alash, Almaty, 2006, 304 p.).
9. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk [Dictionary of the Kazakh literary language. 15 volumes]. Vol. 5. Comp. B. Abylkassimov, S. Bizakov, A. Zhunisbekov and others (Almaty, 2011, 752 p.).
10. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk [Dictionary of the Kazakh literary language. 15 volumes]. Vol. 7. Comp. B. Abylkassimov, S. Bizakov, A. Zhunisbekov and others (Almaty, 2011, 752 p.).
11. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk [Dictionary of the Kazakh literary language. 15 volumes]. Vol. 14. Comp. B. Abylkassimov, S. Bizakov, A. Zhunisbekov and others (Almaty, 2011, 800 p.).
12. Kuran Karim. «Muhammed» suresi. 12-shi aiyat [The Koran. Surah Muhammad, 12- th aiat]. Available at: <http://kuran.muftyat.kz/#/home/507> (Accessed: 20.08.2021).
13. Potebnya A.A. Iz lekcij po slovesnosti. Basni, Poslovicy. Pogovorki [From lectures on literature. Fables, Proverbs. Sayings] (Kharkiv, 1894, 164 p.).
14. Searle J. R. Chto takoe rechevoj akt? Novoe v zarubezhnoj lingvistike [What is a speech act? New in foreign linguistics]. Issue XVII (Progress, Moscow, 1986, 422 p.).
15. ҚӘТС, Т.7 – Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том. / Құраст.: Б.Момынова, Б.Сүйерқұлова, А. Фазылжанова және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
16. ҚӘТС, Т.14 – Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Құраст.: М.Малмақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы, 2011. – 800 б.
17. Құран Кәрім. «Мұхаммед» сүресі, 12-ші аят. <http://kuran.muftyat.kz/#/home/507> (қаралған күні: 20.08.2021).
18. Потебня А.А. Из лекций по словесности. Басни, Пословицы. Поговорки. – Харьков, 1894. – 164 с.
19. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVII. – Москва: Прогресс, 1986. – 422 с.

К.К. Kenzhalin, О.К. Abdirov

L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Pragmatic-cognitive potential of paremia «Er tугan jerine, it toigan jerine» in Kazakh language

Abstract. The article discusses the pragmatic potential of the paremia «Er tугan jerine, it toigan jerine.». The research work aims to identify the cognitive-pragmatic potential of the proverb at the present stage. The main idea of the research is to find answers to some problems of the philosophy of language, cognitive science and pragmalinguistics based on paremia. We see that thanks to the possibility of the anthropolinguistic paradigm, it is possible to freely integrate these fundamental areas. In addition to stable concepts such as theoretical

conclusions and hypotheses, classifications related to the motivation of proverbs, the theory of mentalism, which is part of the object of the philosophy of language, is also considered in the framework of the research work. At the same time, the author tries to convey the vision of the theory of mentalism in the linguistic folklore, combined with cognitivism, through the categories of pragmalinguistics. Currently, the study of human behavior when labeling information in cognition is very relevant for science. The fact that this is related to the language of thought also increases the significance of the problem. In the course of the study, methods and techniques of ethnolinguistic, cognitive, and pragmatic study of linguistic and folklore unity were used. As a result, in recent years we have seen a decrease in the pragmatic and cognitive potential of the proverb cited. The author cites such factors as narrowing of cognition, volitional and mental incompetence as the reasons for the respondents' misunderstanding of the proverb content. As a work devoted to the proverbs in the pragmatic and cognitive aspect, the article will be important for those interested in these areas and researchers. The results and conclusions of the study can be used in pragmatic cognitive research, proverbial dictionaries.

Keywords: pragmatics, proverbs, mentalism, proverbs, ethnolinguistics, cognitive linguistics

К.К. Кенжалин, Ө.К. Абдиров

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

**Прагма-когнитивный потенциал паремии
«Ер туған жеріне, ит тойған жеріне» на казахском языке**

Аннотация. В статье рассматривается прагматический потенциал паремии «Ер – туған жеріне, Ит тойған жеріне». Исследовательская работа ставит целью выявление когнитивно-прагматического потенциала пословицы на современном этапе. Основная идея исследования заключается в поиске ответов на некоторые проблемы философии языка, когнитивистики и прагматологии на основе паремии. Мы видим, что благодаря возможности антрополингвистической парадигмы можно свободно интегрировать данные фундаментальные области. Помимо устойчивых понятий, таких как теоретические выводы и гипотезы, классификации, связанные с мотивацией паремий, в рамках исследовательской работы рассматривается и теория ментализма, входящая в объект философии языка. В то же время автор пытается передать видение теории ментализма в лингвофольклоре, сочетающейся с когнитивизмом, через категории прагматологии. В настоящее время изучение поведения человека при маркировке информации в когнитивной сфере очень актуально для науки. То, что это связано с языком мысли, также повышает значимость проблемы. В ходе исследования были использованы методы и приемы этнолингвистического, когнитивного, прагматического изучения лингвофольклорного единства. В результате в последние годы мы наблюдаем снижение прагматико-познавательного потенциала приведенной пословицы. В качестве причин непонимания респондентами содержания пословицы автор приводит такие факторы, как сужение познания, волевая и ментальная некомпетентность. Как работа, посвященная паремии в прагматико-познавательном аспекте, статья будет важна для интересующихся данными направлениями и исследователей. Результаты и выводы исследования могут быть использованы в прагматических когнитивных исследованиях, паремических словарях.

Ключевые слова: прагматика, пословица, ментализм, паремия, этнолингвистика, когнитивная лингвистика.

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қ.К. – PhD, Филология факультетінің доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Абдиров Ө.К. – «8D060 - Филология» мамандығының 2 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kenzhalin K.K. – Ph.D., Associate Professor of the Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Abdirov O.K. – 2nd year Ph.D. student in Speciality “8D060 Philology”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.